

„ПРЕЖИВЯНОТО“ ОТ Т. Г. ВЛАЙКОВ КАТО НАРОДОПСИХОЛОГИЯ

СЛАВЧО ИВАНОВ

Към работата си над „Преживяното“ Т. Влайков пристъпва изключително отговорно — като към венец на своето творческо дело. Когато е намерил в ярки произведения от украинската и от нашата литература търсения израз на своите разбирания за народния бит и душевност и е дошъл моментът, в който упованието в политическите платформи като път за нравственото въздигане на народа е разклатено, остава му идеалът за щастието на твореца. Тогава Влайков решава да създаде роман за възрожденската епоха. С помощта на своята обична дъщеря Радка Илева към залеза на своя житейски път полуслепият писател обаче иска да създаде нещо по-съкровено — да се върне към съдбата на някогашното момче. Нещо като Одисей, който да повтори пътешествията си към същностното начало: да се обърне към завръщането „като най-хубава част от пътуването“¹. Писателят променя решението си — и друг може да напише роман за Възраждането. Нараства убедеността му, че в сетните творчески дни той ще е изпълнил най-добре писателския си дълг, ако възсъздаде историята на една полувековна епоха през призмата на лично изживяното, изстраданото, промисленото². И то тъкмо когато като творец чувства, че е в състояние най-непринудено да се осъществява във всичко, да потапя перото в себе си със светлината, която се излъчва от него, за да види за сетен път непреходното в националния живот. Сега е недостойно да се вдълбочаваш в кошмарите на психичните разстройства, на смъртта; с отровено и помрачено сърце не бива да текат сетните дни от човешкия живот. Още по времето на един престой в Пирдоп — през 1927 година, — забелязал, че младите не знаят песните и танците на неговата младост, у Влайков нараства тревогата за съдбата на изконните национални добродетели. Тогава дъщеря му записва:

„Битът на даден народ с неговите нрави и обичаи, с песните, танците и другите отрасли на неговото творчество, чрез които се рисуват типичните черти на неговия образ... не спъва обществения напредък и не бива да се пренебрегва от младите... Да се допусне у нас особено подобно пренебрежително отношение към бита ни, това е, мога да го кажа, един непростителен простъпък.“³

¹ Е. Каранфилов. Избрано. Т. 2. С., 1975, с. 312.

² ЛИК, № 27, 10 апр. 1935.

³ Спомен от Радка Влайкова-Илева, намиращ се в архива на писателя, съхраняван от внук му Тодор Илев.

В такава състояние на духа се ражда замисълът на оригиналния, единствен народоведски художествен мемоар в литературата ни през 30-те години. Затова „Преживяното“ се различава съществено от традиционните мемоари, за които акад. Г. Цанев говори, че през 80-те години масово се създават „от мнозина участници и неучастници в Априлското въстание“⁴. А и самият писател не е смятал трилогията си за чисто мемоарно произведение. „Улучих, казва авторът в интервюто си пред ЛИК, една книга, която е нещо ново у нас.“ Тритомникът на Влайков е посрещнат възторжено от литературната критика⁵, защото писателят е успял да намери съзвучие между художественото изображение и битово-етнографското като историко-културна стойност, материя за творческо пресъздаване, от която да извлече съкровените си нравствени прозрения за днешния ден. Наистина той съвестно е издирвал и проучвал архиви, писма, документи, свързани с миналото на обичния Пирдоп, срещал се е и обстойно е разговарял с живи пирдопчани, за да обогати и възкреси избледняващите вече спомени и представи. Ценен сътрудник му е бил особено неговият брат Алипий Влайков⁶. Но във фокуса главно на първите си две книги той поставя не толкова фактите, колкото онова характерно за бита, психологията, нравствения облик на човека от онова време, което, преминало през ума и сърцето на момчето като история на епохата, е запленило неговата емоционалност и мисловност и се запазва свежо и непреходно и сега, в годините на приближаващата старост. Съхраненото „свежо в паметта“ означава, че детето у него винаги е живяло, че то продължава да носи богато нравствено съдържание. Неговият заряд е подтик за писателя да предприеме своето пътешествие — голямото завръщане към годините на детството, към поезията на Началото.

Докато Вазов в „Под игото“ разкрива едно изградено в основата си национално самосъзнание у белочерквенци, узряло за искрата на революцията, Влайков твърде обстойно спира погледа си върху битово-патриархалния примитизм на рода в едно село като Пирдоп. За него той говори като за селище с характерния за всеки малък регион консерватизъм и улегналост в нравите, традициите, в цялостния му бит. На битово-етнографските и религиозно-обредните вкостенелости в бита на родния Пирдоп Влайков гледа като на ценна българска автономна „малка държава на духа“, врязала се в границите на Османската империя най-рязко през последните десетилетия преди Освобождението.

За първи път в мемоарно произведение се показва как историческите и духовните движения на предосвобождението време оживяват в една малка клетка на народностния организъм, как те отзвучават в душите и в съзнанието на хора от отделните социални съсловия — здраво приковани към бита си, към поминъка си, потънали в делничните си трудови и житейски грижи човешки. В „Под игото“ и в „Записки по българските въстания“ има ярки героични натура, има епични платна, в които е представено надигането на масите. В „Преживя-

⁴ Г. Цанев. С патоса на възторга и изобличението. Т. С., 1967, 43—44.

⁵ „Преживяното“ е сравнявано с най-значимите постижения на руската и западноевропейската мемоаристика. През 1935 г. за тази си творба писателят е отличен с наградата на Министерството на народното просвещение. Самият той още от 1932 г. започва да печата в списания отделни очерци от мемоара.

⁶ Подр. вж. Н. Александрова. „Преживяното“, или Влайковият принос в художествената мемоаристика. — В: Т. Влайков. Преживяното. Ч. 3. С., 1985, 216—232.

ното⁷ те почти не се срещат. От застиналия патриархално-еснафски провинциален бит в единствения художествен мемоар с такава проблематика Влайков през 1935 г. извежда на първо място оцелелите нравствени добродетели на патриархалния свят. И сега, след като в 1925—1926 г. вече е издал повестите „Стрния Венковица и снаха ѝ“ и „Житието на една майка“, в които посредством два женски образа е показал нравствените координати на българския характер, като народовед той преценява, че съхранените в годините на робството духовни ценности са истински капитал, добра нива, от която винаги могат да дават свой добър плод редица национални, социални, културни и естетически идеали и възделения.

Без да е чисто литературно произведение⁸, и тук всичко е осмислено и обобщено чрез образа на героя. В случая той е авторът повествователя — дете, после юноша и младеж, с характерните му психични и мисловни особености. Това момче е представено в момент на голямо опиянение — емоционален глас от завръщането при родовото. Влайков обаче повече като философ и писател народопсихолог, неизпитвал влиянието на никакви модерни школи, анализира трезво логиката на историческото развитие и доказва, че нашето национално и духовно съзряване представлява единен процес. Вникнал в съдбата на своя герой, в битово-етнографските и психичните закономерности от развитието на един род, при това неизвестен, авторът се домогва до философско-историческото прозрение, че „застоят“ на патриархалния живот се оказва „динамичен“. От трите тома на страниците за преживяното от автора герой⁹, както и от двете му късни повести се вижда, че статичността и консерватизмът на нравите съдържат огромна потенциална енергия, че те също са воювали за единството, за сцеплението на българската народност през последните години на робството. Уловимата повтораемост на случките и мотивите още повече умножава представите за съществуващото, затвърждавайки онова, което е непреходно. Така по-убедително оживяват добродетелите, обединявали нашия народ като български през съдбовно тежки дни. Народопсихологът Влайков разбира, че тоя застои е бил едва ли не нужен, защото в него е зарядът на твърдостта на духа, там са предпоставките за бъдното развитие на българската нация; че там е именно духовният център на племенната ни същност, че тъкмо тя съдържа в недрата си вечната и животворна влага на движението и развитието.

Не може да определим трите тома мемоари на Влайков като автобиографични копия на отминали години и събития. Влайковият мемоар е с художествени достойнства. Още заглавието му: „Преживяното“ подсказва, че в него има субективни преценки, изстрадани прозрения на писателя, че епосът съдържа много лични пластове. Освен това авторът типизира и индивидуализира, прави художествени обобщения за националното ни развитие чрез наблюденията, мислите и постъпките на героя си. На биографията от своето нравствено и национално развитие писателят е гледал като на етапи от въздигането и възмъжаването на рода, на своя народ. Възпитанието, получил от близки, от учителите си, от цялата окръжаваща го социална среда, за младежа е един микрокосмос, а за писателя — фактор, стимулиращ въззема-

⁷ ЛНК, № 1311, 26 дек. 1935.

⁸ Т. Г. Влайков. Преживяното. Част I. Детски години. С., 1934; Част II. Като бях момче. С., 1939; Част III. Гимназист в София. С., 1942.

нето на българската народност, нейното съхранение като малка „държавя-твърдина“ на народния дух. Девственият поглед на детето ненаситно търси и запечатва дори подробности от битя, които излъчват чистотата на един скъп нему свят, пленителен еднакво и с патриархалната си идиличност, и с вечността на оная средногорска паланка, в която също е кристализирала всевечна родна мъдрост, изначална и свята като България.

В „Преживяното“ има и философски изповеди за историческата съдба на българската народност, преминала през възрожденското начало от развитието си, превърнала се в нация, която винаги е била устремена към светлите върхове на познанието и прогреса. Затова за тоя мемоар трябва да говорим, че е книгата, която Влайков пише през целия си съзнателен живот. Тя съединява нишките от началото на творческия му път, т. е. затваря кръга на завръщането при началото⁹ — това, което Гьоте смята, че за художника е истинското щастие. Така е станало, независимо че намеренията на Влайков да даде творчески израз на мислите си за следващите етапи от житейския си път — студентство и обществено-политическа дейност — остават неосъществени. „Преживяното“, както пише В. Андреев, е книгата, чрез която ние откриваме нашите деди и прадеди, а чрез тях и себе си, и България¹⁰. Тук е най-голямата и цена — да воюва за българщина тогава, в годините на фашисткото мракобесие; днес, утре, в бъдното. А може би и в това, че тая книга ни показва, както пише В. Андреев, защо сред народа ни има толкова добри и така добри хора. Вероятно затова имаме чувството, че Влайков с „Преживяното“ сякаш идва от вековете, еманация на българския бит и душевност.

* * *

Да приемаме, че представители на новата следосвобожденска литература като Влайков, М. Георгиев, Хр. Максимов-Мирчо са битови реалисти (класификация, срещани в литературната ни наука), означава до голяма степен да обезценяваме тяхното дело или поне да го причисляваме към друг вид познание. Изображението на битя през 50-те години при Влайков не е анахронизъм, никакво отстъпление от завоеванията на художествената литература. Битът е подстъп към осъществяване на голямата му идейно-художествена концепция — народоведческа оценка за битово-етничното в патриархалните нравствени устои по време на нашето революционно възраждане. Целта на автора, навлязъл в най-зрелите години от творческото си израстване като художник на националния ни бит и душевност, е да осмисли стойностното съдържание на битово-етничните натрупвания като добродетели, които способствуват и винаги ще активизират въздигането на историческото съзнание — „най-силен показател за развит народностен и обществен живот“¹¹. Народопсихологът е последователен в

⁹ Още 18-годишен той опитва перото си в разкази, които „трябва да предадат спомените му от родния кът, живота на едно население, което той разбира“. — М. Арнаудов, Т. Г. Влайков — пътища на мисълта и дейността му. — В: Тодор Г. Влайков. Литературно и обществено дело. 1865—1935. (Юб. сборник). С., 1935.

¹⁰ В. Андреев. „Преживяното“ и съпреживяното. — Септември, 1985, 1.

¹¹ П. Зарев. Българска народопсихология и художествена литература. С., 1983, с. 92.

утвърждаването на идеята си, че битово-патриархалните напластявания със своите качествени характеристики не само че не противостоят на просветителското и революционното съзнание, а са в дълбоко единство с всички духовни процеси и стимулират техните проявления, особено в условията на повишена обществена активност. Влайков разкрива етноцентризма като двигател на народността сцеление. В революционното време около април 1876 година и Руско-турската война той го усеща и в стремежа у народа към самосъхранението, и в издигането на патриотичното съзнание чрез утвърждаване на всичко силно и здраво в своята психика. Чрез един важен отрязък от историческото ни битие авторът като народопсихолог показва виждането си за българския народностен характер и убеждава, че забавено духовно развитие не може да съществува, когато се навлиза в зоните на социално-политическото съзряване, когато се създава онова „психологическо“, което се превръща „в обща норма за поведение на личността“¹². Тогава, когато се утвърждава съзнанието за исторически права, чувството за социална справедливост и се води борба за самостоятелно културно и обществено развитие, когато патриотичното въздигане и революционното отношение към Османската империя е най-силно, точно тогава според Влайков се извършва най-голямото етническо сцеление. В него свое място заемат битово-патриархалните, религиозно-верските и всички останали духовни възделения у хората от народа. В такива съдбовно напрегнати дни „хаосът“ на тия народностно-патриархални домогвания се влива в хармонията на големите процеси на освободителната борба, в идеята за едно хипотетично добро бъдеще на нацията.

Битово-етническите детайли преобладават — като подход, като Влайкова методология към човека от нашето късно възраждане. От тях той извежда духа и съдържанието на останалите линии — включително социално-революционната. Така той убеждава, че битът на рода е коренът, че оттам потичат изворите на националното самосъзнание. Както при Вазов в „Под игото“, те представляват „въздухът на България“, способствал „за порастването на народа на няколко века“ (М. Цанева). В ограничените измерения на малкия регион — родът и родното място — през гледната точка на едно впечатлително дете той търси измеренията на великото „пиянство“. Напълно естествено е в такива малки периметри градусът на тоя дух да не бъде толкова голям. Защото в една клетка от Отоманската империя робското примирение и патриархалните инстинкти за самосъхранение са още по-ярко изразени. Влайков ги показва: редом с идеите на буйните бунтовнишки глави през Април битуват страхът и предателството, срещат се здраво залостените врати. Такива слабости за народоведа са нещо обективно, те са компоненти от голямата спира: развитие и самосъхранение.

Писателят се връща към изначалното с много любов. Той е последователен в отстояване на Толстоевата идея, че „родовото“ с най-човешките си битови нравствени добродетели оживява в родния дом, че там се пази най-силното и здравото в народната психика¹³. Никак не е случайно, че четирите изрязани от бащата цифри: 1865 изписват

¹² Пак там.

¹³ Портретът на Л. Н. Толстой е стоял в кабинета на писателя и в последните години от живота му.

не само годината, в която е поставен първият камък на дома. Това е годината, в която се залюлява люлката на мъжка рожба край родната стряха; моментът, от който ще се проследява редом с храма на рода дългият път в развитието на едно родово самосъзнание — от родната къща със святостта на патриархалните ѝ добродетели, през школото и читалището, а оттам през ехото на априлската революционна буря и на Руско-турската освободителна война — към духовния и политическия живот през 80-те години. И Влайков като автора на „Детство“, „Отечество“ и „Юность“ не е битоописател на своя дом. Отделните места от къщата като одай, ътвод, пезул и пр. не са представени точно по етнографски, с подробни размери и описания. След кратката битова характеристика на отвода например авторът веднага се насочва към човешкото съдържание на този битов детайл: там мама работи с чекръка, там са седенките, човешкият смях. Всяко битово описание при Влайков е насочено към човека. Стегнат разказ за пезулчето зад огнището — и веднага детето, а пред него оставена захлупена паничка с дъхава млечна попара, рано приготвена от мама. Още една битова сцена — огънят край огнището слабо пламти — и работещите край него хора от рода. Така е и при описанието на вуйчо Хадиовата къща-сарай: с къшката, миндерите, яркочервените възглавници и непосредствено след тая обрисовка следва разказът за нравствеността на човека, залягал за българщината и за доброто на всички хора от селото. И селяните край момчето с техните нрави, и особено всичко, което е произлязло от дома, за него е едва ли не нещо священо. Всичко, създадено в дома, винаги се влажда на изтърсака в семейството. Родният дом се превръща в своеобразен нравствен „универсум“ за духа, който съдържа всичко: и битовото, и социалното, и човечността — онова, което обединява рода. Тези човешки измерения на дома и хората като техни носители — та дори необикновени личности като Пипрека — са идеализирани в една или друга степен. Защото такава е авторовата позиция на художника-народовед. Тя е добила такъв израз, главно защото човешкият огън се излъчва от зачинателите на рода — от тато и мама. Техният бит и нравствените им добродетели представляват истинското съдържание на дома, те са неговият ореол. Цветан Минков е склонен да мисли, че бащата и майката са два антипода¹⁴. Това е вярно само доколкото те са ярки, индивидуализирани образи: майката с нейната нежност, а бащата с твърдия си и по-суров характер. Дълбоката същност на тези два „полюса“ обаче е друга. В тях е единството на рода, запазило го като нещо цялостно; това е суровата доброта. И двата елемента са еднакво нужни за родовото обособяване, самосъхранение и развитие.

Може би образът на майката най-вече ни убеждава, че Ж. Авджиев е прав с твърдението си за „улегналия бит“, в който се съдържат истинските национални добродетели¹⁵. Не само традиционната любов към майката, носител на битовите и нравствените добродетели, задължава Влайков да ѝ посвети първия том от трилогията си. Причините са по-дълбоки, народоведчески като замисъл. Душа

¹⁴ Цв. Минков. Как разказва Влайков. — В: Юб. сб. Т. Г. Влайков, цит. изд., 69—77.

¹⁵ Ж. Авджиев. Народнически илюзии и художествена правда. Към вълроса... С., 1963, 49—50.

на дома, майката за Влайков представлява обобщен и твърде обемн образ — образ на жената, раждала и възпитавала човечни българи. Неслучайно този образ присъства едва ли не във всеки очерк от трите тома на мемоара. В първия, озаглавен просто: „Мама“, преди всичко са маркирани нейните нравствени добродетели на патриархална жена, срещани и в предишните произведения на писателя: човечност, грижовност към свои и чужди, омагьосващо трудолюбие, нестелливост, религиозност, гостоприемство. Като най-активен участник в събитията, претворени в трите книги, с всичките дела на майката Влайков доказва тята нейни достойнства и изяснява как тя тъкмо с тях се включва в духовния живот на рода, на селището, на региона. Преди всичко тя, мярка на детето за човечност и трудолюбие, щедро раздава нежност на всички, внася хармония във всичко. Най-често тя проповядва своето: „Претърпен — спасен!“, но не толкова като робско-примиренческа, а като нравствена максима, напълно необходима за съхраняване на родовото единство. Майчиното сърце на патриархална набожна жена — то дори лекува. Лекува винаги, като „обгалва“; лекува се с вярата, че чедото, че родът трябва да оцелеят. Майчината човечност със свой език подсказва също, че трябва да се уважава не само божият, а и другото — книжовното знание, онова, което идва от школото и от читалището. По свой интуитивен път тя стига до вярата, че оттам се ражда познанието, което може да въздигне рода. Страстните молитви за здравето на челядта не ѝ пречат да се гордее както със закъснялата писмовност на мъжа си, така и с голямото ученолюбие на своите синове. При нея, както и при бащата, това съжителство на две несъвместимости не смущава. Набожността у тази българска майка е повече в нейната убеденост, че ако е по християнски уютен и подреден нейният дом, той ще бъде и по-български. А с това още по-свят. Когато лавиците на българската къща не са се огъвали под тежестта на книгите, трепкащият пламък на кандилото, „куната“ с „баба Богородичка и малкия дядо боже“ според майката трябва да напомнят на рода, че е български, на дома — че в него растат нравствени и човечни българи. Такава е Влайковата представа за набожен дом, съзиждан от българска майка. Тая набожност не пречи на майката да даде българка, когато се развихрят бурите на барутното бунтовнишко време през Април. Тогава и българската кръв в закоравелите от труд жилести ръце, и бръчките, врязани в грижовното ѝ, човешко християнско лице — всичко сякаш ѝ наумява, че делата на „буйните глави“ от „Млада дружина“ под знамето на учителя Симона“ са праведни. И майката християнка ги благославя със своето: „Давно (дано) бог ги закриля!“ Просто и по български. Затова може би за образа на майката от „Преживяното“ трябва да говорим, че е колкото автобиографичен, толкова и типичен образ на българската патриархална жена, раждала и възпитавала българи, майка на българската човечност у всеки от нас. Чрез този образ Влайков е успял да даде обобщен израз на представата си за човек от народа с ореола на човечността му и да се доближи до Толстоевата идея, че „благо на народа е в единението на хората помежду им“. При Влайков майката е тази, която сродява всички, поддържайки семейното огнище винаги топло с човечното си сърце, еднакво отзивчиво за тревогите и възжеланията на всеки от градчето.

Едва ли бащата е абсолютен контрапункт на образа на майката независимо от хладната му, от „острия му и сърдит поглед“. Такъв

е той от гледната точка на детето. Но зачинателят на един род, който трябва да бъде български, не би могъл да бъде друг освен съдържан, че и недостъпен човек. Че бащата носи някои основни добродетели на майката, е безспорно, особено като се съди по отношението му към децата от улицата или към други хора извън дома. Към тези обаче, които са най-близки на сърцето му, той е външно студен, понякога видимо безразличен. Да дава външен израз на нежността си за бащата на един патриархален дом, отговорен за бъдните му, би било едва ли не непристойно — та той е неговият гръбнак. Дори трагедията на своето заробване от чорбаджията — следствие на грешни стъпки за по-добро осигуряване — той изживява гордо, сам, без да търси нечие съчувствие. За Влайков преди всичко бащата може да бъде носител на твърдия български характер, на народностното самосъзнание, на родовата памет. Непоклатим е например българинът у него, когато не приема у дома си гръцки екимин, защото само български лечител трябва да се занимава със здравето на рода. Макар и в по-напреднала възраст, той става „книжовен“ за родния си език, та на бащината си реч да произнесе своята молитва — било за оздравяването на детето, било за някакво важно и добро начинание в дома. Такава е представата, която Влайков е изградил за другата страна на патриархалния дом. Като народопсихолог чрез образа на бащата той убеждава, че за оцеляването на българския род е била нужна съдържана нежност — и главно мъжество, твърдост, човечна суровост.

Битово-патриархалните добродетели у зачинателите на рода се препредават от поколение на поколение като нещо заветно. Тук не става дума само за битовия ред, нито за съхранената религиозна „култура“ (служби, ритуали, обреди), а за ония нравствени добродетели, които носи родовата организация като цяло — психика, нрави и навици за колективен патриархален трудов живот. Без да обезличава своето „аз“, цялата челяд според Влайков трябва да се приобщава нравствено и социално към всички традиции на рода. Това родителите смятат за свой човешки дълг. Патриархалните нравствени достойнства у децата — свои и чужди — бащата и майката изграждат търпеливо, твърдо, методично, с любов. Особено отношението към труда и към училището. Влайков представя тия дейности като „видимо действие“, което винаги да ангажира детето. То най-активно участва във всички трудови процеси. Виждайки продукта на труда в къщата, то само преценява, че майката и каката са истински „вълшебници“, особено когато са пред стана. Момчето има възможност да изучава нравствените достойнства на хората от рода пряко. И при всеки досег с тях то благоговее. Единствена неодобрителна реплика за гост на къщата момчето чува само веднъж от своята майка. Приела труда като „заповед господня“, по повод застояването без работа на празнодумна гостенка тя поучава детето: „Грехота е здрав чивяк да сгъне ръце и да не работи... седнала делник да седи.“ Малкото дете има възможност също да проследи как неговият баща постепенно проглежда за родното четмо и писмо; забелязва колко е увлечен байкото, когато е с книгата — пред лампата, в градината със свой другар, в читалището. Мама, тато, байко, кака — всеки от рода има грижа да предаде опита, да поощри доброто битово и нравствено начинание на най-малкия, колкото и незначително да е то. Така постепенно патриархалните родови добродетели прехождат в целия род, в

близките домове, превръщат се в компонент от националния характер, не остават лична територия за някого от рода.

Твърде характерен е начинът, по който Влайков показва пътя на любовта към родния бит и природа като нещо заветно, произлизащо също от дома. По принцип авторът е отбягвал да рисува пейзажи с по-самостоятелно място в изображението, които само да излъчват привлекателна за детето красота. Чрез природните и битовите детайли авторът решава концептуални идейно-художествени задачи. Например от свода на родния дом във фокуса на детето попада „близкото родно“: „мегданът, дето в празник играе хорото“; вижда се „бялата джамия с малкото чаталче на изострения връх“. В непосредствена близост до мегдана на родното село е баирът с останалите малки къщурки на хората от долната махала, „поели сякаш път към Света Петка“. А лятно време, когато е в обичната одая, след като оглежда „китната селска кория“, детето отправя взор чак към „синещата Стара планина, проточила мощна снага, доде ми очи стигат“. Вижда се как Влайков постепенно разширява детския хоризонт за красотата на родното. Започва се от родния дом, който детето „най-много“ си обича заедно с недостатъците му (за които често натяква майката). Кръгзорът на любовта се пренася към мястото, където се събират и веселят другите хора, и се задържа още малко по домовете на баира. Но не спира дотам. Засищането с красотата настъпва едва когато странстваният поглед намери поне пролуки към най-притегателната красота — синевата на родния Балкан, далечното и „най-красиво българско“. Такъв е Влайковият път за голямата обич към родното. Домът е само началото. Както Вазов в „Под игото“, Влайков също възлага значими художествени функции на най-типичните природни и етнографски детайли¹⁶. За него те се превръщат в основна съставка от цялостната концепция на трилогията му.

Онова, което родът е създавал и възпявал десетилетия наред като нравствена добродетел — любов към роден дом, роден край, към земята и труда, съобразяване с религиозно-обредното, с човечността в тях; отношение към спестовността, към хубавата „приказница“, към сзика, към народната песен — Влайков идеализира и естетизира. Най-подходяща в такива случаи се оказва детската гледна точка. Чрез своето непорочно, наблюдателно и сантиментално понякога дете той твърде често произнася суперлатива: „Най-много обичам.“ Тази детска реплика за писателя представлява форма за нравствено-естетична оценка на добродетелите от близкото минало. Не само това. В нея пулсира необорвено, че в негово време те намаляват. Затова писателят съвсем съзнателно в третия том представя своя гимназист в София като човек със селска патриархална душа независимо от интересите му към науката, художественото творчество или към социално-икономическото, политическото и културното развитие на нова България. Макар и деликатно, неговият възмъжаващ вече юноша дава директен израз на отношението си към ония духовни и социално-политически явления след Освобождението, чиито деформации говорят за дистанциране от здравите нравствени устои на народните среди. По време на разгорещените спорове ученикът в столицата се мъчи да отстоява симпатиите си към нашенското, народното, към простия народ, когато още повече обиква чрез другите гимназисти —

¹⁶ М. Цанева. По страниците на „Под игото“, С., 1976, с. 63.

момчета от цяла България. В тоя смисъл идеализацията на вечните добродетели в патриархалния свят за писателя е подход на критически реалист. Тя му помага да изрази възторга си от нравствеността на една отминала възрожденска действителност, чиито достойнства постепенно заглъхват. Затова можем да твърдим, че идеализацията и естетизацията на непреходно нравственото в народния бит е творчески израз на критическото му отношение към безскрупулността на буржоазните правителства и на безнравствеността в други сфери на обществения живот след Освобождението до 30-те години на нашия век.

Влайковата идеализация на патриархалния бит от възрожденско време невякога предразполага към сантименталност. Вярно, дочуват се немалко прочувствени умилителни възклицания и въздишки — на майката, на момчето, на хора в други домове. Съзвучни с навитата на детското мислене и с други психични процеси, характерни за малките възрасти, тези въздишки обаче хармонират и с нерадостния живот на много хора от града, със социалното и нравственото страдание на обикновените хора. В повечето случаи те не смущават, защото имат своето социално и човешко оправдание, влизат в тоналността на авторския замисъл да представи в най-добра светлина всичко, което е съхранил у хората от народа един скъп за него свят.

Превес в изображението на патриархалните добродетели като нещо заветно за рода, адресирано към поколенията, понякога имат и реалистичните детайли. Особено когато се изграждат картини, които представят социалното състояние на рода, на един полубедияшки род. Било на стана, било на сенокос майката, бащата, байкото учат момчето на труд, утвърждават у него съзнанието, че там са корените, че трудът е единственото и най-надеждното упование за човека от народа. Похвалите за добре свършена работа детето приема с радостен трепет, в тях е топлата ласка на възрастните. Но колкото и приятна да е умората и да расте детското самочувствие, заниманията на полето са тежки. Авторът показва една жертва на труда — каката, защитила с цената на живота си своето трудово човешко достойнство и любовното си чувство. Така че трудът при Влайков е извор не само на вдъхновение и сила. Той носи разочарования и бедноти, той е тежък, дори непосилен. Твърде характерно е битовото описание във втория том от „Преживяното“, в което е показано посрещането на жетварките от Тракия. Авторът насища с много емоционална експресивност картината на тоя битов трудов ритуал, създавайки впечатление за някакъв празник — особено с песните и описанието на тракийските носии. След зарисовката на това платно градусът на емоциите обаче се снижава от дълбокото, мъдро обобщение на един старец: „Тоа здрав и излечен свят... ще повали полето“ (разр. моя, С. И.); бързо и навреме ще приключи поредният тегловен трудов акт. И от тая картина се вижда, че Влайков търси съответствията между етнографското, лирично-възвишеното в трудовия процес и земния му дух и съдържание, както е в „Под игото“ при учителя му Вазов.

Закачливите припявки и песните по седенки и жътва променят по нещо от своя характер не толкова във връзка с настроенията от труда, а под напора на горещите събития около април 1876^{г.}. Когато покълва семето на великото „пиянство“ на един народ, лиризмът в песента отстъпва на драматичната борческа интонация. Гласът на жетварката вече възпява войната с турците, оставила ни роби; гъдуларят пее за българския цар Иван Шишман, а бунтовниците

ният рефрен от песента: „Това време приближава“ изключва всякакво чувство за идиллична съпричастност. Духът на борческата епоха измества битовата емоционалност в песента и тя звучи повече като фон на романтично-драматичното настроение у народа в навечерието на големите събития. Така „битово“ и в песента изпълнява социално-революционните повели на времето, включва се в изграждането на новото съзнание у потомците на рода, у хората от региона. Те възторжено приемат това „буйно ново“, обзети от радостни чувства и надежда за свободен живот.

Влайков представя религиозно-обредното в неговата еволюция, обусловена от просветителските и социално-революционните движения на времето от 1865 до началото на 90-те години. Той показва: по-скоро в измеренията на разгръщащите се промени в духовното битие на рода, на народа, като запазва за тяхна база християнското. Трансформациите в другите сфери на народното съзнание не променят коренно същността на религиозното; то се запазва като своеобразно народно притежание, като автономно завоевание на българина. Всичко във верските традиции и религиозните обичаи Влайков подчинява на идеята за вечността на рода. Ето например едни от най-интересните епизоди в първата книга на трилогията — „Службата“. Каноничният ритуал тук е представен твърде бегло — дядо поп просто благославя трапезата и пожелава благополучие за дома, за рода. По-съществено за писателя народовете е оживлението, обхванало всички в къщата. Защото ритуалът е за здравето и преуспяването на мъжката челяд, посветен е на тези, които ще осъществяват продължителността, безсмъртието на едни български род. Колко страст излъчва молитвата на мама и тато „пред куната на света Богородица“ — божиата майка трябва да спаси умиращото момче. Доколкото родителите вярват в „чудото“, е трудно да се отговорят. За тях по-съществена е вярата, че то трябва да оздравее, за да не växне клонката на рода. Молбата молитва секва с кихването на детето, т. е. знамението за оздравяването на мъжката рожба е получено, детето оздравява. Родът продължава да живее.

Мемоаристът народопсихолог утвърждава и друга страна на религиозното. В единната вяра, която събира всяка неделя под черковния купол всички пирдопчани, той вижда средство за народностно обединение, а притчите за човечност и справедливост вливат надежда в човешката душа, че пирдопчанинът е силен, честен и нравствен и с делата си трябва да бъде българин. Такова самочувствие му дават религиозно-обредните празници като Коледа, Гергьовден и пр. Там обредното е нещо още по-периферно, особено през погледа на детето, което очаква лакомства, изненади, приятни гостувания, игри. В тия български дни тече живот, който сближава хората от рода, всички българи от градчето. Писателят рисува и други ритуали, които от гледната точка на детето са също интересни. Те ангажират неговите социални чувства и мислене. Молитвата и кръстенето в различни моменти от деенощието за него са не дотам обвързващо задължение; разказите за вампири и таласъми смущават нормалния ход на игрите; комизъм излъчва особено неговата молитва дядо боже да му прости някаква лудория. Но момчето е силно съпричастно към молитвите и благословиите, отправяни към господ за по-добро благополучие на дома, особено в решителни моменти, когато бащата се залавя с ново дело, когато поеме нов път към неизвестността. Тогава момчето про-

мисля, че със светена вода се полива пред прага на дома, за да е плодородна пътеката на надеждата към по-добри дни, с по-малко бедност и тегло. Като художник на детската душевност Влайков успява да улови връзките между наивитета на детето и наивитета на ритуала: майката „мацва“ пъпчицата три пъти с медец от Бъдни вечер, поръсва със светена водича детската главичка, изгасява сухото клонче от Връбница в паничка вода — и момчето добива самочувствие на здрав човек. Многото умалителни съществителни тук, характерни за психографията на детското разказване, съответстват в еднаква степен и на първичното възприятие, и на „чудотворността“ на ритуала. Възрожденските просветителски и революционни вейния променят постепенно съзнанието на ученика. По време на учението си в „одаята“, когато вече учителите открито говорят за миналото, за славните български царе, момчето прави твърде интересна аналогия — дошлият в градчето владика с вида си в един момент изведнъж се преобразява, добива осанка на български цар. В цикъла „Към свободен живот“ в дните на Април, по време на религиозен празник, като св. Илия то усеща и лъха на новото време — чува се пистолетен изстрел, пеят се бунтовнишки песни. За първи път в мемоарно произведение е показано как барутният дим разсейва дъха на тамяна. А може би за Влайков двете „религии“ се сливат в една. След освобождението от робството гимназистът в София говори само за изпитване по вероучение, за учителите си по „закон божи“ — понякога критично и с насмешка. Еволюцията засяга и възрастните, които в барутната епоха благославят делото на „лудите глави“, кръстят се, когато идват „страшните дни“. Не само за себе си. Обредно-верското остава на позаден план, когато България гори, когато часове делят хората от новото летоброене за нацията. Народопсихологът особено в третия том откроява представата за голямата роля на положителното знание, условие за по-други бъднини на българския народ.

За Влайков патриархалният дом с неговия бит и с нравствените му устои винаги трябва да бъде извор на човечност. Майката, бащата, байкото — всеки от дома поддържа огъня на активното човеколюбие, готов винаги да отдаде от своята топлина другиму — и главно на родовия приемник. Ученюлюбивият брат Алипий, човек с възрожденски тип морал, се жертва за материалното стабилизиране на дома и за издръжката на софийския гимназист. Човечното отношение на всеки от дома към стари, недъгави, активното съчувствие към всички по-бедни и нещастни се смята за тяхна първостепенна, неотложна грижа. Това е така, защото за народопсихолога Влайков патриотичното, религиозното поотделно не могат да направят напълно достойна характеристиката на рода, ако не са споени от човешката нравственост. Паспортът на българския представител на рода ще е готов, когато човекът у него винаги може да откликне на страдащия. Детето се чувства най-щастливо, когато стриктно изпълнява уроците на майката по човечност, когато изживее чуждите болки като свои. И „приказниците“ на байко и мама с романтичната извисеност на своите герои, с приказното в тях¹⁷ изграждат личността на ученика в София. Влайковият гимназист е патриархално смирен и кротък. Но това не му пречи винаги честно да съди за доброто и злото, за справедливостта — дори в обществено-политическите нрави. Дял за това

¹⁷ В. Андреев. Не мога без вас. С., 1983, с. 291.

не може да не са имали и възвишените борци за човечност и справедливост от байковите приказки. Можем да съжаляваме, че дните на Влайков не са достигнали, за да може да довърши делото си, започнато с трите тома на „Преживяното“. В ненаписаните две книги — за студентството и за общественно-политическата си дейност — той би изваял внушителния образ на човека идеалист в себе си, който през целия си живот е бил жрец на истината и добротата. Както своите учители от приказницата.

Писателят съзнателно и с чувство за мярка е използвал по-стари лексикални, но стилистично експресивни диалектни форми, за да стон близо до народния бит, език, мислене, да навлиза по-уверено в характерните особености на патриархалния род и да покаже, че хората живеят така просто, както непосредствено общуват помежду си. Битовата лексика като форма за навлизане в психологията на родовите взаимоотношения е може би най-същественото в „Преживяното“. В речника на Влайков няма никакви чуждици, чисто български е и синтаксисът на неговата фраза. Винаги той смята, че писателят може да обогатява езика си, като се обръща към диалекта¹⁸ и съхранява и творчеството си дори оцелелите в народните песни надежни форми¹⁹. За него фонетичните, морфологичните и синтактичните форми, запазени в диалекта, са ценно народно достояние, още един нравствен завет към поколенията²⁰. Те не архаизират речта, не я правят по-тромава. Често срещаните умалителни форми на съществителни в речта на детето — и особено толкова нежното обръщение към брата: „байке“ (зват. падеж)²¹ помагат на писателя да подходи както към детското по-емоционално светоразбиране, така и към осъществяването на основната си идейно-естетическа концепция — възрожденският бит трябва да възражда и сега човешки ценности, искреност, топлина във взаимоотношенията между хората. Трябва хората да бъдат по-добри. Такъв е водещият битов аспект на Влайковия мемоар, без битова идеализация или стилизация.

* * *

Чрез образите на детето, родителите, брата, на учителите и на младежа гимназист Влайков дава израз и на своите виждания за ролята и мястото на просветата за въздигане националния дух в епохата преди Освобождението и непосредствено след това. Чрез тези образи, потопени в своя провинциален бит, писателят изяснява картината на едно колкото закъсняло, толкова и интензивно развитие на народността под въздействието на възрожденските просветителски и революционни идеали.

Свсен природна любознателност Влайковият български род все още няма възможност да проявява книжовни интереси — бащата пред очите на децата си се научава да чете: майката знае почти наизуст само няколко жития, слушани от нейните „брата паметливи“ още когато е била в бащиния си дом. Нека припомним обаче радостта на

¹⁸ Родна реч, г. XII (1938—1939), кн. 4.

¹⁹ Просвета, г. II (1936—1937), кн. 3.

²⁰ В. Андреев. Цит. съч.

²¹ И в писмата си студентът от Московския университет запазва тая форма за общуване с любимия брат. — Т. Г. Влайков. Съчинения. Т. 8. С., 1964, с. 441.

жената от книжовността на своя мъж, как като за великденска служба тя приготвя малкото си „даскалче“ за школото или за деня на „изпитанието“; картините, в които е представено трескавото четене на байкото. Оттук според Влайков трябва да търсим координатите на възрожденското интензивно развитие на нацията. С неумолимата жажда у рода за познание и книжовност, с чувството у подрастващия, че се намира пред „черковния олтар“, когато общува с книгата, с неудържимия устрем към гимназията българският род се свързва с общите движения, които възраждат националното самосъзнание. Някак не е случайно също, че в цялото школо Влайков почти не забелязва слабо възприемчиви деца — срещат се предимно нехайни и мързеливи. Тая идеализация на книжовността е израз на авторовия възторг от просветното въздигане на един народ, който не желае да живее повече в робско невежество. Затова в половината страници от тритомника се проследяват характерът и измеренията на интелектуалните интереси у детето, на просветителските пориви у младежта и у възрастните, набляга се на тяхното значение за социалното и революционното въздигане на нацията.

Към просветителския възродителен процес Влайков не подхожда обективистично. Тонът на повествованието е лирично извисен, реалистичните битови детайли хармонично са вместени в релефа на картините. В петте очерка под заглавие „У даскала“ описанията на училището, на обучението в него въвеждат в психическата атмосфера, която царя там. Общият вид на „школото“, на неговите „одаи“ с наредбата в тях, респектиращият учител — всичко насочва към психичната възбуда на детето, дошло да вкухва от плода на знанието. По-късно „одаешното“ момче непрекъснато повишава възискателността си към учението, а като гимназист все търси смисъла зад фактите, с голяма почит се отнася към ония свои софийски учители, които както предишния му учител Симон търсят отговор на въпроса „Защо?“. Така Влайков изгражда по-пълна представа за ръста на едно мислещо младо поколение, което започва да се вдълбочава в същността на явленията. Неговите гимназисти от третия том на „Преживяното“ са инициативни, задълбочени и упорити — особено членовете на Ученическото дружество. Сред съучениците на писателя е и бъдещият проф. д-р Кр. Кръстев, който още оттогава е имал амбицията да стане Белински за България. В това поколение той вярва, че ще преодолява закъснялостта в развитието на нацията, на страната. Тук може би е най-яркият израз на авторовия оптимизъм за бъдещето на нашия народ. Още по-директно това виждане е изказано в речта му по повод неговия юбилей през 1935 година:

„Като израснат, като укрепнат в своите сили, като разперят криле и се издигнат във висините, да издигнат със себе си и нашия малък народ, та той със своето по-съвършено изкуство, с богатата си литература, с науката си, с широката своя просвета... да бъде ценен и почитан от целия културен свят, а в същото време като постигне по-здраво стопанско развитие, по-справедлив социален ред и възможно най-добро устройство на своята държава, да осигури на всички обитатели на страната, за всички трудещи се маси и народни слоеве по-високо благоденствие и един по-радостен живот“²².

²² Т. Г. Влайков. Съчинения. Т. 1. С., 1963, с. 60 (предговорът на Г. Коцантинев).

Читалището и главно „Млада дружина“ представляват за Влайков етнархията в границите на турската империя, самобитният „върховен съвет“ по национални въпроси в навечерието на Априлското въстание и Освободителната руско-турска война. При Вазов този институт го няма, а при Влайков именно в читалището или в неделното училище се разисква по много въпроси от националната ни история; младите хора с притаен дъх слушат там за освобождението ни от гръцко робство, говорят за „народополезни работи“, дискутират за „просветители“ и „революционери“. Просветителските и национално-революционните въпроси, по които се разговаря, съдействуват за пробуждането на народа, който през Април дръзва да мери ръст с една силна държава чрез жалки и смешни средства, както пише Вазов. И приповдигнато-разпадена, но и дискретно-сдържана е дискусиата между Влайковия учител Симон и Димитрачко Кондурджията. Народопсихологът Влайков преценява, че тия проблеми трябва повече да се заседят в душите на останалите млади хора от дружината, за да могат те сами да решат на чия страна е правото. За автора е твърде важно мислите продължително да дълбаят душите, мъдро да търсят отговор при всеки поотделно. Той намира за напълно естествено нито всеки, нито пък веднага да вземе страна по същността на спора. Защото той засяга целия народ. А мъдро решение не се ражда, когато кръвта кипи! В такава светлина са представени Влайковите „субекти на историята“ с тяхното историческо мислене.

Малко са странниците от „Преживяното“, в които Влайков да не говори за български учител — от даскал Тодор, насочил бащата към книжовността по време на една черковна служба — до учителите в гимназията. В негово лице бившият учител Влайков вижда и възпитателя на децата, и стимулатора на „народополезните работи“. Нравствено-естетическата му оценка за дейността на просветителя е най-висока, когато той е водач в духовния и обществения живот, когато у него най-отчетливо се открояват основните домогвания, качествата на ума и характера, дарбите на нацията. Учител Симон, дошъл от низините на бедността, носи в себе си най-добрите заложи у народа. Затова възхищението от него е всеобщо. Произлязъл от Пирдоп, той е изразител на нравствените добродетели на народа. Но носи и нещо ново — прозрението за свободен живот. Затова населението чрез него усеща своето превъзходство, националното си самочувствие. Учители като Симон и Александър са изразителите на това съзнание. Такива личности народът вижда и в лицето на писателите. Каравелов и особено Вазов стоят най-близо до народа и са претворили неговите надежди, възделения, тревоги. Чувствата, които излъчва Вазовата стихосбирка „Избавление“, напомнят нещо „твърде познато“, преживяно от всеки българин при посрещането на братушките. В тоя смисъл просветата за народоведа Влайков представлява стъпало от духовното развитие на народа ни. Чрез делата на учителя се утвърждават сред хората социалнодемократичните и национално-революционните идеали.

Докато при Вазов духът на злодейското убийство на воденичаря от двамата турци в началото на „Под игото“ е един от стимулаторите на великото „пиянство“, у Влайковото момче домът възпитава любов към бедните и добри турци. Не безчинствата на турците, а учителят е човекът, който пръв насочва мисълта на детето към робската съдба на народа и към бунтовничеството. Затова именно като буди-

тел на националното съзнание той е представен в най-привлекателна светлина. Неотразим чар излъчва тогава учителят за своя ученик. Учител Симон и учител Александър готвят децата и младежите за участие в приближаващите събития. Те първи запяват песните на Чинтулов, бунтовната песен на Ботев „Не плачи, майко, не тъжи“. Когато учениците подемат след учителя си тези песни, още по-бурно закипява детската кръв, тогава още по-ясен става смисълът на думите му, че сме имали славно царство, свои царе. Юнашко-бунтовнишкото в поведението на учителя, предрешвал се като Левски, за да сплашва турците, буди неописуем възторг у детето, защото учител Александър с делата си е покрил мислите, изричани в час: „От юнаци има нужда нашата бащиния.“ Учител Симон е в преки връзки с професионалния революционер Димитрачко Кондурджията, в чиято обучаваща се четат бунтовнишки книги и вестници, пеят се революционни песни. След въстанието турците изтезават най-много любимия учител. Дори когато върви по улиците окървавен, пребит, с разкъсана колосана риза, той не е жалък, а „се държи бодро и с достойнство“. Учител Симон е човекът, който с хората от Пирдоп търпеливо готви онова „нешо голямо, нещо страшно“, което увлича не само младежите, а и някои чорбаджии, попове, другите хора от градеца. Такива образи на учители комити, представени с тяхната пряка апостолска разяснителна работа — и главно с отзвука на тяхното слово в душите на хората — нашата мемоаристика до 30-те години не познава:

„Заприказва ли пък как е паднало българското царство под турците и как нашият народ е загубил свободата си, лицето му се помрачава, гласът му става треперлив и тъжен. Но изведнаж тръсва глава, погледът му светва и той с някаква тайнственост ще им заговори за неща и хубави, и страшни: че идело време народът да стане, да отнеме своето царство от турците и да възвърне скъпата си свобода. Това време не било далеч. Трябвало затуй всички, трябвало и те, младите да се готвят за тоя велик час. . . И като им говорел тия пламенни слова, той цял се преобразявал: лицето му сияе, очите му изпускат огън. . . А и тям сърца тупкат, тупкат. . . Па както е разпален, току ще викне с малко дрезгавия си глас някоя бунтовнишка. Подемат я след него и те, учениците. И цялата гора запламтява от буйните им младежки гласове. . .“

Една съпоставка на Вазовите „Радини вълнения“ с Влайковото „Изпитание“ насочва, че в „Преживяното“ просветителският дух също е накъсан от детайли, които говорят за пораслото национално самосъзнание. По време на това изпитание липсват ония омайващи състояния, породени от отговора на Събка и от одобрителните възгласи на каза Гинка и Мичо Бейзаето. Но и Влайков изгражда представа за промените в народното съзнание. Когато един ученик се окопитва в отговора си за делото на Кирил и Методий, възклицанието „Бравос!“, понесло се от всички страни, увлича и един от присъстващите турци. Децата пеят с неохота в началото на ритуала турска песен и много по-възторжено след това подемат две славянски; учудване сред всички българи предизвиква прочитът на някакъв текст на турски от ученик и удовлетворение изпитват българите, когато свършва турската реч на учител Александър и той продължава да говори на родния език — вече за необходимостта от работа „на нашите училища и на просветата народна“. Дори в напрегнатото със-

тояние преди изпита детето забелязва, че турските гости в този момент слушат учителя „с пресилено внимание“. Без, разбира се, да достигне колоритността на Вазовото изображение в „Радини вълнения“, Влайков също е дал израз на новото съзнание, което, без да е наситено с революционен патос, както при Вазов, е националнореволюционно в своята същност.

Авторът на „Преживяното“, не рисува като Вазов в такива мащаби патриотичното пиянство на народа, според когото всеки бил готов на смърт: „Черковата дава попа си, школото даскала си, полето орача си, майката сина си.“ При Влайков това движение не е така масово. Вярно, в него участват и даскали, и попове, и чорбаджии. Тук липсва обаче Вазовата категоричност за безусловно уzerwля свободолюбив дух. Влайков също изгражда картини на всенародното въодушевление. В песните на жетварките постепенно навлиза социалнореволюционният елемент; децата се бият с турчетата и им „вземат куража“; след въстанието в Херцеговина всички хорица се надяват: „Сега иде нашият ред.“ Но той като мемоарист народопсихолог, вгълбен повече в логиката на историческото развитие, вижда постепенността, етапността на процесите; задълбочава се колкото в опияненето от идеята за свободен живот, толкова и в онова, което пригвоздя устремите — страхът и ужасът от евентуален погром. Това авторът най-добре е осъществил в разказите си за залавянето на Димитрачко Кондурджията. С епизода за предателството на революционера от собствения му баща Влайков твърде реалистично и мъдро прокарва идеята си, че характерът на една народностна същност познава освен възхода и болестните състояния²³, че Април е една трагедия и една епопея²⁴. Димитрачко не се приютяват ни приятел, ни зет. Родният му баща отива в конака! Тук действат властните сили на робския страх, които не всеки може да превъзмогне — дори когато става дума за живота на собствен син. В това смисъл авторът на „Преживяното“ представя Априлската епопея колкото с нейното величие, толкова и с позора ѝ, с крайните падения на човешкия дух. Във Влайковия затворен космос присъстват загадките на необяснимото човешко — тайните на страха, които вцепняват ума²⁵.

Като художник на националния дух Влайков доста обстойно говори за отношение на народа към Русия. Несломима е за него народната вяра, че именно „московеца ще помете Туркията за една зедея“, че руската сила не може да бъде сломена независимо от отстъплението при Стара Загора. В тия картини Влайков дава пълен ход на лирично-сантименталното настроение, завладяло всички пирдопчани. Той изгражда платна, достойни за четката на художник: с хората, облечени като за Великден, с умиления и радостта, озарили всяко лице при посрещането на дългоочакваните „братушки“. Непосредствено след възторга се срещахме отново, за втори път с Влайковата дуплановост като народопсихолог — до неописуемата детска радост от обучението във военнизирани игри под ръководството на руски офицери стои още един позор: дори малките участват в плячкосването на опразнените турски къщи. Ето още една проява в двойствеността на човешката природа, устремена все към доброто, но

²³ П. Зарев. Цит. съч., с. 195.

²⁴ Е. Каранфилов. Цит. съч., с. 310.

²⁵ Г. Константинов. Т. Г. Влайков. С., 1960, 113—114.

предразположена и към срамни деяния. Така е и във Вазовото стихотворение „Развалините в Свищов“ от „Избавление“.

Влайков не се задълбочава докрай в социалните взаимоотношения между хората от неговия град. Той повече отбелязва връзките между личност и личност, личност и среда, без да набляга особено зърху контрастите между отделните социални групи. Или ако прави това, той го извежда повече в нравствения аспект, както го учи френският икономист Шарл Жид. Хаджи Павел — чорбаджия с вълчи нрав — с лихварджилъка си заробва бащата. Но в центъра на изображението попадат страданията за рода. Аналогична е картината и със семейството на чичо Ифтим. Противоречията между бедната маса, средно заможните съсловия и чорбаджиите не са революционно изострени. Независимо от страданията, родени от разоряването на дома, хората в него успяват да запазят преди всичко човешкото си достойнство. Те не молят чорбаджиите, а правят опит по нравствен път да преодолеят горчилката от нещастieto, без да се опълчат остро срещу социалната несправедливост. Това не правят нито бащата, нито съседът му. Не го правят и селяните, чиято обща мера чорбаджиите постепенно заграбва. Нравственото страдание безспорно има своите социални извори. И все пак социалната съвест у хората още не е на онова равнище, което е показател за силно развит социален живот. Най-вероятно тази е причината и двете епопеи — Априлската и Освободителната — да вместят в себе си и позора.

По-наситени, макар и по-публицистично изразени са социалните размисли на Влайков за обществено-политическите нрави у нас след Освобождението. Гимназистът наблюдава, анализира и прави изводи за някои безчинства на княжеския институт със суспендирането на конституцията, за изборите в България, за недостойните, водени от субективни подбуди борби между водачите на Либералната партия Др. Цанков и П. Каравелов. Но и там патриархалната деликатност и търпимост понякога прави реакцията приглушена: „А заседанията в Народното събрание не ме привличат вече. Преставам сякаш да се интересувам и от самия политически живот. И отдавам се всецяло на своите ученически занимания.“ Социалните чувства в поезията на Некрасов са полезни за по-нататъшното развитие на писателя гражданин у него, както и заниманията му по политическа икономика. Въпреки всичко тези чувства в третия том си остават книжни, описателно-биографични, докато в първите два тома те са намерили своя по-художествен и по-ярък народоведчески израз. Съществено е обаче това, че и в трите тома на „Преживяното“ Влайков категорично прокарва виждането си като народопсихолог за трайните връзки на просветителските тенденции с революционното съзряване на народността, пряко обусловени от битовите и нравствените устои в народния живот.

* * *

През годините, когато Влайков пише „Преживяното“, народническите му настроения добиват по-дълбок, личностен изказ. Много от интеллигентите в предишните му произведения сега са по-активни борци за освобождението на народа от всякакво потисничество. Всичките му учители живеят с ритъма на народния живот, непоколебими в амбициите си да променят народното съзнание. През 30-те години

В своята „лебедова песен“ Влайков като дългогодишен общественик вече разкрива по-ясно виждането си за неделимото единство, което трябва да съществува между трудовия народ и неговата интелигенция. Това той върши във времето, когато у нас още не са заглъхнали модернистичните стихии у някои наши писатели да показват нестройната психика на интелигента, жаден да се изяви като индивидуалност.

Няма документи, които да потвърдят версията за преки контакти на някогашния народник с разпространителите на народническите идеи в България, руските емигранти Г. Баламезов, П. Габе, Вл. К. Дебагорий — Мокриевич. През третото десетилетие на века Влайков преоткрива себе си като личност, чийто народнически настроения се изразяват повече като мисъл за народната съдба, за народния бит, душевност, социална участ. Сега народникът преценява, че е нужно преди всичко „повече човечност и правда в живота на селянина“²⁶. В „Преживяното“ му е нужно да увековечи не толкова предишните народнически идеали на интелигенцията, а законните ѝ стремежи да стои близо до „конкретните нужди“ на човека от народа²⁷, да издига духовните хоризonti на цялата нация. В този смисъл познатите ни настроения и виждания от „Учител Миленков“, „Кметове“ или „Среща“ в тритомния мемоар намират своя много по-богат и обобщен художествен изказ като мисъл на гражданин общественик и писател за бъдещето на нашата нация. Той желяе да осъди нравствената и политическата корупция в съвременния си свят, като му противопостави възрожденското минало с неговата възвишеност и идеализъм дори да фетишизира учителството и да го види като стимулатор на прогреса в обществото.

В „Преживяното“ авторът не се е придържал безусловно към дефиницията на своя учител Н. Михайловски за „съзвучно отношение към народа“²⁸. В голяма степен той се е отдалечил от това общо разбиране на корифея на руското народничество за интелигенцията. Защото не само сърдечната привързаност го е ръководила при изобразяването на патриархалното село. Влайковите учители от първите две части на трилогията не са носители на някаква абстрактна идея за близост на народа, те не са нито безплодни мечтатели, нито аристократи, упътени към народа, нито борци изобщо срещу невежеството. Учител Александър е сподвижник и последовател на Левски. И останалите му учители са хора, които подготвят революционната епоха, самите те изразители на нейния активен патриотичен дух, на прогресивните възжеления на Възраждането. Учителите на Влайков от „Преживяното“ представляват високия градус от развитието на нашия национален характер, без обаче да гледат на народните среди като на „обект за въздействие“. „Байкото“ като учител идва в школото от един средно заможен патриархален дом. Той познава сладостите и тревогите на полето, а после чиракува и като шивач. Може би затова децата много обичат своя учител, а другарите му го уважават като секретар на тяхната „Млада дружина“. Така е и с учителите Симон и Йован. У такива учители без книжовни традиции в техния род Влайков вижда заложите на истински народен учител, който разбира хо-

²⁶ Т. Г. Влайков, Завои. С., 1935, 34—35.

²⁷ Ж. Авджиев, Художник на народния бит. — Лит. мисъл, 1962, кн. 4.

²⁸ Т. Г. Влайков, Завои. Цит. изд., с. 39.

рата и може да въздействува на тяхното съзнание²⁹. С безпогрешния си усет народът преценява, че такъв учител е достоен за уважение, защото той е изразител на неговите мисли, на неговите идеали.

В „една доба на произвол и беззаконие“, когато „правото трябва да се изучава в една напълно обезправена действителност“ (мисли, изказани от Влайков непосредствено след 19 май 1934 г.)³⁰, с „Преживяното“ Влайков е искал да произнесе своята отговорна дума за епохата³¹, за своето тревожно време. И от друга страна — да докаже, че той като интелгент не е дезертирал от обществения пост на писателя гражданин, че си е останал политик, призван да влияе върху съдбините на страната³².

* * *

Някои съпоставки на „Преживяното“ с други два мемоара „Житието“ на Софроний и „Записките“ на З. Стоянов могат да открият още повече изводите за оригиналността на Влайковия мемоар, като лиричен епос с народоведски характер. Също така ще стане ясно, че това произведение не стои самотно върху фона на новите литературни процеси от 30-те години.

Когато заглъхват последните прояви на индивидуализма и в европейския мащаб действията призивът: „Назад към родното!“³³, в своята мемоарна поредица критическият реалист Т. Г. Влайков издига завоеванията на нашата белетристика като изображение на националния живот и на нравствените идеали на нашия народ, претворявайки патоса на отдалечаващата се възрожденска епоха.

Прав е Ж. Авджиев, че „по предметната си реалистична суровост Влайковият мемоар напомня „Житието на Софроний“³⁴. Както при възрожденеца, тук също е изобразен суровият бит на бедното българско население, на турските махали и турското училище; нарисувани са картини на страдания, тежки и надежди, в които доминират реалистичното изображение. И двамата автори са очевидци, тълкуватели и понякога активни участници в събитията, а животът на народа е и тежен живот. При Влайков е уловима софрониевската съпричастност към нравственото страдание и към духовната жажда на народа за свобода и просвета. И двамата гледат на книжовността като на въпрос нравствен и патриотичен, предпоставка за възвисяване на народната сваят. Авторът на „Преживяното“ е напълно верен на Софрониевия почин за превъзможване различията между говоримия език на народа и езика на книгата, за единство между интелгенцията и народ. При възрожденския мемоарист страданието е много по-реалистично претворено. През погледа на мъдрия страдалец директно минават картини на робски стенания, докато при Влайков тези страдания са представени в нравствен аспект. При Софроний често се среща едно болезнено чувство, родено от съмнението, че народният пастир

²⁹ Аналогични са вижданията на Влайков за българския учител още в брошурата му от 1891 г. „Народният учител като учител и на обществото“.

³⁰ П. Горянский. Когато светлините не гаснат. С., 1984, 7—22.

³¹ Ст. Василев. Спомени за Т. Г. Влайков. — Лит. мисъл, 1984, кн. 5.

³² Хр. Д. Бръзцов. Един час при Т. Г. Влайков. — Лит. свят, 1935, бр. 8.

³³ В Германия в края на второто десетилетие от века се формира движението „Heimatskunst“ (бука. превод: „Родно изкуство“) — И. Сарандев. В света на „Старопланински легенди“. С., 1980, 12—14.

³⁴ Ж. Авджиев. Цит. съч., с. 151.

Не е направил всичко за облекчаване тежлото на роба. При Влайков такива терзания биха били нещо непривично за едно дете или юноша. Когато се среща със злото, то изпада в безпомощни състояния, дочува се примирителната въздишка: „Роби сме, техни раи сме!“ Както в Софрониевото житие, и тук често срещана дума е „страх — особено при изображението на Априлското въстание. Да си припомним само репликата: „Че ако бяха дошли, турците щяха да изколят всичките.“ Но този страх от погрома не активизира никого, дори авторитетния „байко“. Страхът при Софроний пак е човешко чувство, обаче то съдържа в себе си протеста, бунтовнишкия, барутен в дълбоката си същност ропот срещу злодеянията. За пряко влияние на Софрониевото Житие върху „Преживяното“ не можем да говорим. Битово-реалистичните линии в изграждане представата за патриархалния свят, на просветителските и националнореволуционните борби при Влайков са много по-кадифени, по-хармонични, търсени са правствени те измерения на народностното съзнание.

Към „Записките“ на З. Стоянов Влайков неколкократно се е обръщал — преди да пристъпи към работа над своя мемоар. В годините на дълбоката си старост той с часове е обичал да му четат страници от тоя шедьовър³⁵. Затова един паралел между „Преживяното“ и „Записки по българските въстания“ помага да се видят и приликите, и принципните различия в естетическите виждания на двамата писатели. З. Стоянов и Влайков са художници на народното ни битие, претворили душевността и възжеленията на една и съща епоха, народоведи, които с художествено-публицистични средства претворяват статичността и динамиката на българския национален бит. Към „инертността“ З. Стоянов твърде често обаче има добродушно-шеговито отношение, докато за Влайков вкостенелостта на патриархалните нрави съдържа непреходни нравствени добродетели, които органично се включват в прогресивните движения на епохата. Много от героите на З. Стоянов са представени с ореола им на величие и изключителност³⁶, докато Влайковите — с ореола на човечност, на патриархална доброта, извираща дори от корените на примитивния бит и съзнание. Във величието на учителите от неговата „одая“ има нотки на деличност, а при останалите хора от низините тя представлява нравствена извисеност. Героят на З. Стоянов като Софроний предприема много пътешествия, а Влайковият си остава домосед, прикован към рода си, към своя регион. Дори като гимназист в столицата той често пътува към родното село — не само с мислите си. Освен това революционерите на З. Стоянов са представени в трагично-драматични ситуации — живи, разтърсващи. При Влайков те са само някоя.

Интересно е още едно принципно различие в представянето на народния живот. Докато от всеки характер З. Стоянов „извлича нещо от биографията на народа ни“³⁷, при Влайков е точно обратното — издигнатият индивид е изразител на народната душа. Учители като Симон, байкото, Александър, Йован, революционерът Димитрачко Кондурджията — всички тези извисени над народа личности носят неговите възжеления, неговите нравствени патриархални добродетели. При

³⁵ Ц. Гинчев, М. Георгиев, К. Величков, Т. Влайков, Ц. Церковски в спомени на съвременниците си. С., 1964, 409—410.

³⁶ П. Зарев. Панорама на... Т. 1. С., 1977, с. 518.

³⁷ Пак там, с. 511.

Това 3. Стоянов си има своя трезва мярка за хората от народните слоеве, докато критерият на Влайков в повечето случаи е патриархално-снизходителен, добродетелен и в тоя смисъл не толкова висок. Дори предателят на Димитрачко, собственият му баща, не е осъден по най-строгите закони. Налага се изводът, че Влайков не е следвал директно или докрай българските си учители, че той чрез тях е търсил и откривал себе си като художник, който е искал да изкаже своята дума за българската душевност някога и сега, убеден, че всичко, съхранено от миналото, е богатство, нужно ни особено днес.

Влайков е казал, че такива форми като „Преживяното“ ги „има и в другите литератури“⁵⁸. Най-вероятно той е имал предвид руската и украинската, тъй като тях е познавал най-добре. Затова един бегъл поглед върху някои мемоарни произведения от руски автори, които българският писател е сбичал да чете, ни убеждава, че техните творби за него също са служили като обща литературоведска методология. Толстой, Херцен и Короленко са руски писатели, художници на руския бит и нрави. У тях той е виждал хуманността, която излъчва обкръжаващата детето среда, особено нежният образ на майката, ярките образи на учители — най-вече на Короленковия Авдиев. И изповедността у Херцен вероятно много му е допадала, макар че тук различията са и повече, и по-дълбоки. Тримата руски майстори на художествения мемоар изграждат твърде обемна представа за епохата си — дворянскоаристократична, интеллигентска. Това чувство добиваме преди всичко от многото нравствено-философски и социалистически съждения. Те натежават в „Минало и размисли“ на Херцен, че и в „История на моя съвременник“ от Короленко, както и в последните глави на Толстоевото „Детство“. Закъсняло рицарство, донкихотовщина, морална разпуснатост — това са характерните черти на някои руски бащи, зачинатели на род. Дворянски, аристократични или полуаристократични домове с приеми, танци, лов, гувернантки — такова е битието на Толстоевото дете и юноша. Така донякъде е и при Короленко. „Минало и размисли“ на Херцен е енциклопедична книга с изключително мащабни периметри. В нея са изваяни образи на запомнящи се велики народни защитници извън руския регион като Р. Оуен, Дж. Гарибалди, Дж. Мадзини, Л. Кошут. А като споставим само началните заглавия на Короленко и Влайков от първите им книги: „Първи впечатления от битието“ и „Нашият дом“, ще се разбере колко голям е философско-интелектуалният заряд при обичания от Влайков Короленко и колко нежно е чувството към дома, за нашия писател крепост на патриархалния род, съхранил заветното силно и здраво в психиката на българина. Има и съществени различия в начина, по който се изобразява детството от руските писатели. Когато говори за най-ранните си детски години, Влайков се преобразява в дете, покрива се с „детската гледна точка“. Толстой пише „Детство“, когато е младеж, а Короленко понякога си позволява да представи психиката на детето от една високомерна насмешлива позиция на възрастен, невъзможна при Влайков: баща му винаги бил куц, баба му била сътворена само като баба, а майка му отначало докрай си е все синеока жена с руса плитка. Още едно съществено различие има между Короленко и Влайков. Докато българският мемоарист говори за Пирдоп винаги като за свое село, пред-

⁵⁸ ЛИК, № 1311, дек. 1935.

ставата за Гарни Луг у Короленко докрай си остава книжна, интелегентска, бледа и скучна — може би защото той е чедо на Житомир, което е полуеснафско украинско селище, но все пак голям за времето си град. Интелигентски са и разговорите в селото по време на събианията, подготвящи историческата 1861-ва, мислите за полското възтание, та дори съжденията на градския човек за природата: „Когато и как може човекът най-добре да я възприеме, да я разбере“ — пита се младежът²⁹.

Затова трябва да приемем, че руските учители на Влайков сподобват за обособяването на неговия дар като художник на българския бит, на нравите и етническите особености на нашата нация. Същевременно те му помагат да се задълбочи в тайните на човешкия характер и да дири там винаги доброто, нравственото.

* * *

Влайковият мемоар „Преживяното“ се влива в литературния живот на 30-те години като широко платно на народностния дух, на българския национален характер. Като народопсихолог писателят наблюдава върху безсмъртното в онова, което е завещано от поколение на поколение — вярата в доброто бъдеще на народа, което трябва да умчожавя националните добродетели днес. За него патриархалната човечност, любовната борбеността — тия изконни, съграждани от българския род достойнства по време на робството — са били нашият „Status in status“, неписаните пълномощия на българщината в турската държава. Битово-патриархалното според Влайков не само че не изключва, а подклажда всички водещи духовни процеси, дава им върна, човешка, нравствена посока и съдържание.

„Преживяното“ не носи черти на етнографски летопис за една епоха, нито е семейна хроника за духовното въздигане на един род чрез просветата. Произведението е художествен мемоар, който противостои на заглъхващите естетически модернистични дирения през 30-те години с националните и нравствените проблеми, които авторът поставя. И с мемоарната си поредица Влайков ни убеждава, че егцентризъм не може да има тогава, когато народният дух е в мощно движение, както през Април 1876-а и освободителната война, когато има размах на всенародните сили за справедливост и човечност, за друго обществено устройство.

Всяка битова картина от мемоара насочва към нравствеността на хората от предосвободенската епоха, към техния психически свят, към историята, към действието. Ако понякога битът натежава и създава впечатление за статичност, следващите картини от възхода на просветителските и националнореволюционните чувства раздвижват действието и показват, че статиката е привидна, че само повърхността на реката е спокойна, а вътре клокочат и бушуват силни подмолни водовъртежи.

Лиризмът на бита, човечността във взаимоотношенията между хората от рода и от региона не са в противоречие с основната философска концепция на трилогията за безсмъртието на народа, за просветните и революционните движения като катализатор на развитието, за ролята на индивида в тия процеси. Те придават блясък на изо-

²⁹ В. Г. Короленко. История на моя съвременник. С., 1962, с. 346.

бражението. Чрез тях Влайков мисли за човешките координати на историческото и духовното ни развитие.

И в последното си, най-значимо произведение Влайков е останал верен на началото на творческото си развитие — да се чувства родово отговорен за всички свои герои, за хората от народа, да е дълбоко сроден с тяхната социална съдба. Няма човек в трилогията, с когото той да не е кръвно обвързан. Всички отново за него са: „леля“, „стрина“, „чичо“, „дядо“, „бае“ и пр. Турчинът, от време на време ратай в техния дом, също е „чичо“ Мусà. Тези обръщения не могат да се тълкуват като битово-патриархален, архаичен израз на общуване. И с тях авторът осъществява една от водещите идейно-естетически концепции в своето творчество — всеки българин да е родово предан на народа си, да е родословно свързан с обществените и нравствените му възделения.

Както предишното му творчество, „Преживяното“ също убеждава, че класифицирането на писателя като „особена клонка на критическия реализъм“ е само признание, идейно-естетическа оценка за оригиналността на неговото творчество. То не може да се отдели от самобитните изяви на тоя водещ творчески метод в нашата литература.